National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 382-384
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

सुरज विश्वाल्
शोधछात्रः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः - ५१७५०७

Correspondence:
सुरज विश्वाल्
शोधछात्रः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः - ५१७५०७

आचार्यसूर्यमणिरथविरचिते 'कोरोनाशतके' वैश्विकमहामार्याः स्वरूपवर्णनम्

सुरज विश्वाल्

कविपरिचयः

संस्कृतसाहित्यस्य विशालाकाशे मम्मटादयः महनीयाः कवयः स्वप्रतिभया ज्ञानदीपान् प्रज्वालयन्ति। तेषां काव्यपरम्परया संस्कृतवाङ्मयस्य शोभा निरन्तरं वर्धिता अस्ति। तस्मिन् साहित्यगगने आचार्यः सूर्यमणिरथः नवकुसुममिव स्वप्रतिभया विशेषं स्थानं प्राप्तवान्। पवित्रा भारतभूमिः संस्कृतविद्यायाः जननी इव विराजते। तस्याः पुण्यभूमेः उत्कलप्रदेशे श्रीक्षेत्रधामस्य समीपे संस्कृतविद्यायाः प्रकाशपुञ्ज इव आचार्यः सूर्यमणिरथः स्वकीयया काव्यप्रतिभया साहित्यजगतः शोभां वर्धितवान्। तस्य काव्येषु सरला भाषा, मधुरा शैली, सामाजिकचेतना च मनोहरतया दृश्यते। तस्य लेखनी ज्ञानस्य दीपशिखेव पाठकानां हृदये नवचेतनां जनयति।

अतः आचार्यसूर्यमणिरथः आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य उज्ज्वलः प्रतिभाशाली च कविः इति कथयितुं शक्यते। तस्य काव्येषु केवलं शब्दसौन्दर्यं न दृश्यते, अपितु समाजजीवनस्य विविधाः समस्याः, राष्ट्रप्रेम, मानवीयमूल्यानि, युवाशक्तेः महत्त्वं च सजीवभावेन प्रतिबिम्बितानि भवन्ति। अतः तस्य लेखनी ज्ञानस्य, संवेदनायाः, सामाजिकचेतनायाश्च त्रिवेणी इव प्रवहति। सहृदयपाठकानां हृदयेषु आनन्दस्य सञ्चाराय सः अनेकानि काव्यकुसुमानि समर्पितवान्। तस्य विविधेषु ग्रन्थेषु 'पुरोपकारी', 'आधुनिकभारत', 'समस्यापूर्तिशतकम्', 'निबन्धशतकम्' इत्यादयः उल्लेखनीयाः कृतयः सन्ति। प्रत्येकस्य रचनायाः अन्तः समाजस्य प्रति उत्तरदायित्वबोधः तथा मानवजीवनस्य उन्नतये प्रेरणासन्देशः निहितः अस्ति।

आचार्यसूर्यमणिरथप्रणीतस्य 'कोरोनाशतकस्य' अस्मिन् अंशे कविना समकालीनजीवनस्य विषमपरिस्थितिः, पर्यावरणस्य विनाशः, आधुनिकमानवस्य स्वार्थवृत्तिः, तथा कोरोना-महामार्याः वैश्विकप्रभावश्च अत्यन्तं मार्मिकतया चित्रिताः सन्ति। भारतभूमेः पवित्रता, वृक्षलतासमृद्धिः, प्राकृतिकसौन्दर्यं च स्मारयित्वा कविः आधुनिकमानवस्य प्रकृतिविरुद्धाचरणं प्रति चिन्तां प्रकटयति। आधुनिकमानवः विज्ञानप्रगतेः प्रभावेण प्रकृतेः स्वाभाविकसन्तुलनं भङ्क्तुम् आरब्धवान्। वनानि विनाशयन्, वृक्षान् छिन्दन्, स्वार्थसिद्धये प्रकृतिसम्पदः अतिशयेन शोषयन् च सः पर्यावरणस्य स्वरूपमेव परिवर्तितवान्। तस्य फलरूपेण प्रकृतौ असन्तुलनं जातम्, जीवजगतश्च विविधाः संकटाः समुपस्थिताः। कविना सूचितं यत् प्रकृतेः संरक्षणमेव मानवजीवनस्य वास्तविकं संरक्षणम् इति।

एवं विषमपरिस्थितौ जीवाणुजनितः 'कोरोना' इति नूतनः रोगः प्रादुरभवत्। अल्पकालेनैव सः समग्रं विश्वं भयाकुलं कृतवान्। जनजीवनं स्तब्धमभवत्, सामाजिकसम्बन्धाः बाधिताः, आर्थिकव्यवस्था च संकटग्रस्ता जाता। शक्तिशालिनः अपि राष्ट्राः अस्य महामारीप्रभावात् त्रातुं नाशक्नुवन्। कविः अस्याः घटनायाः माध्यमेन मानवस्य विज्ञानगर्वं विनयेन संयोजयति। काव्ये कोरोना-महामारी केवलं

रोगरूपेण न चित्रिता, अपितु मानवस्य प्रकृतिविरुद्धकर्मणः परिणामरूपेण अपि प्रस्तुतिता। अतः कवेराशयः स्पष्टः भवति—यदि मानवः प्रकृतेः मर्यादां न पालयति, तर्हि प्रकृतिः अपि स्वसन्तुलनभङ्गस्य दुष्परिणामं मानवाय दर्शयति।

कविना अत्र भयस्य, करुणायाः, चिन्तायाश्च भावाः समन्विताः सन्ति। तथापि काव्यस्य अन्तर्निहितः सन्देशः निराशाजनकः नास्ति। प्रकृतिसंरक्षणम्, परस्परसहयोगः, वैज्ञानिकदृष्टिः, मानवता, सामाजिकदायित्वबोधश्च एव संकटमोचनस्य मार्गाः इति कविः सूचयति। अतः 'कोरोनाशतकम्' केवलं कोरोना-रोगस्य वर्णनात्मकं शतकं न, अपितु प्रकृतिसंरक्षणस्य, मानवमूल्यानां, सामाजिकचेतनायाः तथा विश्वमानवतायाः सन्देशं वहद् समकालीनं चेतनात्मकं काव्यम् इति वक्तुं शक्यते।

कोरोनाकाले प्रकृतिसौन्दर्यम्

कोरोनानामकस्य भयंकररोगस्य प्रादुर्भावे सम्पूर्णं मानवजीवनं संकटग्रस्तमभवत्। जनाः भयभीताः भूत्वा स्वगृहेष्वेव निरुद्धाः अभवन्। परस्परं सामाजिकदूरत्वं, मुखावरणधारणं, हस्तप्रक्षालनं, नियमपालनं च जीवनस्य अनिवार्याङ्गानि अभवन्। मानवानां गृहबद्धजीवनस्य प्रभावेण प्रकृतिरपि स्वाभाविकं सौन्दर्यं पुनः प्राप्तवती। निर्मलं नभः, स्वच्छाः नद्यः, शुद्धो वायुः च सर्वत्र दृश्यन्ते स्म। एतेन ज्ञायते यत् मानवस्य प्रकृतिविरुद्धानि कर्माण्येव पर्यावरणप्रदूषणस्य मुख्यकारणानि। महामार्या सर्वे जनाः सुखदुःखयोः समानतां अनुभूतवन्तः। मनुष्यः पुनः स्मृतवान् यत् जीवनं क्षणभङ्गुरम्, स्वास्थ्यं परमं धनम्, संयमश्च जीवनस्य आवश्यकः आधारः। अधर्मस्य वृद्धौ संकटं जायते, धर्ममार्गे स्थिते तु शान्तिः सुखं च प्राप्यते। अतः कविना कोरोनाकालस्य माध्यमेन मानवजीवनस्य नश्वरता, स्वास्थ्यस्य महत्त्वम्, संयमस्य आवश्यकता, प्रकृतेः संरक्षणं तथा धर्मस्य महत्त्वं काव्यात्मकशैल्या प्रतिपादितम्।

कोरोनारोगस्य वैश्विकप्रभावः

कोरोनाशतके कविना वैश्विकमहामार्याः भीषणपरिस्थितिः हृदयस्पर्शितया निरूपिता अस्ति। कोरोनारोगस्य उद्भवः, प्रसारः, जनजीवने तस्य व्यापकः प्रभावश्च काव्यात्मकशैल्या वर्णितः। चीनदेशस्य वुहाननगरे प्रथममुद्भूतः कोरोना-रोगः शनैः शनैः सम्पूर्णे विश्वे प्रसृतः। ज्वरः, कासः, श्वासकष्टं, शारीरिकदौर्बल्यं च अस्य प्रमुखाणि लक्षणानि आसन्। वृद्धाः तथा विविधरोगपीडिताः जनाः विशेषतः अस्य प्रभावेन पीडिताः अभवन्। धनिकः वा दरिद्रः, शिक्षितः वा अशिक्षितः—सर्वे जनाः समानरूपेण अस्य महामारीप्रभावम् अनुभूतवन्तः। भयभीताः जनाः स्वगृहेष्वेव निवसन्ति स्म। मार्गाः शून्याः, यात्राः स्थगिताः, व्यापारश्च अवरुद्धः अभवत्। फलतः कोरोना केवलं शारीरिकव्याधिरूपेण न स्थितः, अपितु मानसिकदुःखं, आर्थिकसंकटं तथा सामाजिक-विघटनम् अपि जनयामास।

अतः कविना कोरोनारोगः समस्तमानवजीवनं प्रभावितं कृतवती वैश्विकमहामारी इति प्रभावपूर्णया काव्यशैल्या चित्रितः।

'उहान' नामास्ति समृद्धशालि स्थानं प्रसिद्धं किल चीनदेशे।
उत्पत्तिमासाद्य ततः करोना वदन्ति विश्वे प्रसृतेति विज्ञाः ।।[1]

अस्याः व्याधेः प्रसारेण सम्पूर्णः विश्वः भयाकुलः अभवत्। जनजीवनं, व्यापारः, शिक्षणम्, यात्राः, धार्मिककार्यक्रमाश्च सर्वे स्थगिताः अभवन्। रोगनिवारणार्थं 'लॉकडाउन' इति विशेषव्यवस्था प्रवर्तिता, येन जनाः स्वगृहेषु एव स्थितवन्तः। कविः स्वच्छतायाः, संयमस्य, सावधानतायाः च महत्त्वं विशेषरूपेण प्रतिपादयति। श्रमिकाः, छात्राः, व्यापारीणश्च अस्याः आपदः महतीं पीडाम् अनुभूतवन्तः। तथापि धैर्येण, परस्परसहकारेण, अनुशासनपालनेन च मानवसमाजः पुनरुत्थानमार्गम् अवाप्नोत्। एतत् काव्यं केवलं महामारीवर्णनं न, अपितु संकटसमये धैर्यस्य, मानवतायाः, सामाजिककर्तव्यस्य च प्रेरणादायकं सन्देशं ददाति।

कोरोनाकाले जनजीवनस्य संकटम्

कोरोनाशतके कविः महामारीकालस्य दारुणां स्थितिं सजीवभावेन चित्रयति। तस्मिन् समये मार्गाः शून्याः अभवन्, यात्रावाहनानि स्थगितानि, व्यापारः, उद्योगाः, भोजनालयाः, हाटबाजाराश्च सर्वे निश्चलाः अभवन्। एतेन राष्ट्रस्य अर्थव्यवस्था गम्भीरतया प्रभाविताभवत्, जनानां चिन्ता च वर्धिता। विशेषतः श्रमिकवर्गः अत्यन्तं कष्टम् अनुभूतवान्, स्वग्रामप्राप्त्यर्थं बहवः पदयात्राम् अकुर्वन्। मार्गे ते क्षुधया, तृषया, क्लेशैः च पीडिताः सन्तोऽपि धैर्यं न त्यक्तवन्तः। कविः एतेन वर्णनेन महामारीजनितमानवीयवेदनां तथा सामाजिकसहानुभूतेः महत्त्वं हृदयस्पर्शितया प्रकाशयति। अतः कोरोनाशतकं केवलं व्याधिवर्णनं न, अपितु मानवजीवनस्य धैर्यं, संघर्षं, करुणां च प्रभावकरूपेण उद्घाटयति।

मार्गे यतो यानगतागतानि दृढं निषिद्धानि सुशासकेन ।
राजस्वहानिर्विपुलाऽस्मदीयदेशस्य चिन्ताजनिका ततोऽभूत् ।।[2]

कोरोनाकाले मानवताया सेवाभावः तथा करूणा

कोरोनाकाले चिकित्सकानां, सेवकानां, युवानां च अद्वितीयं सेवाभावं प्रभावकरूपेण वर्णयति। चिकित्सकाः निरन्तरं स्वास्थ्यपरीक्षणं कुर्वन्तः जनरक्षणे तत्पराः आसन् तथा देशे सर्वत्र विशेषस्वास्थ्यकेन्द्राणि निर्मितानि। युवानः अपि साहसं प्रदर्श्य रोगिभ्यः औषधानि, आहारं तथा आवश्यकसहायतां प्रदत्तवन्तः। एतेषां सामूहिकप्रयत्नानां फलस्वरूपं जनानां मनसि पुनरपि आशा जागृता। शनैः शनैः लॉकडाउनस्य शिथिलीकरणेन जनजीवनं पूर्ववत् भवितुम् आरब्धम्। तथापि रोगप्रसारनिरोधाय पुनः कतिपयेषु स्थलेषु प्रतिबन्धाः स्थापिताः, ये जनहिताय एव आसन्। कविः अस्य

प्रसङ्गस्य माध्यमेन धैर्यस्य, सेवायाः, सहकार्यस्य च महत्त्वं सुन्दररीत्या प्रतिपादयति।

एतादृशाणामुपकारयज्ञे सुदुःखितानां घृतवत् स्ववित्तम् ।
अकातरं जुह्वति ये दयार्द्राः ते सन्ति सत्यं भगवत्स्वरूपाः ।।[3]

अस्मिन् अंशे कविः कोरोनाकाले समाजे प्रकटितां मानवतां, दयां तथा परोपकारभावनां हृदयस्पर्शिरूपेण वर्णयति। अनेकाः दयालवः महापुरुषाः निर्धनेभ्यः अन्नं, वस्त्रं, औषधानि च वितरन्तः निरन्तरं सेवाकार्येषु निरताः आसन्। नेतारः, समाजसेवकाः तथा धनिनः अपि जनहिताय यथाशक्ति साहाय्यं कृतवन्तः। विद्यार्थिनः गृहे एव स्थित्वा अध्ययनं कुर्वन्तः भविष्यविषये चिन्तिताः आसन्। अपरतः वृद्धाः, रोगिणः, निर्धनाः च औषधाभावेन, अन्नाभावेन, आर्थिकसंकटेन च महान् क्लेशम् अनुभूतवन्तः। स्वजनदर्शनवियोगेन बालकाः अपि अत्यन्तं करुणां स्थितिम् अनुभूतवन्तः। कविः अस्य वर्णनेन प्रतिपादयति यत् संकटसमये दया, सेवा, परोपकारः, सहानुभूतिः च मानवजीवनस्य श्रेष्ठतमाः गुणाः सन्ति।

कोरोनाकाले शिक्षाव्यवस्थायाः परिवर्तनम्

आचार्यसूर्यमणिरथस्य कोरोनाशतके कोरोनाकालस्य शिक्षाक्षेत्रे जातं व्यापकं परिवर्तनं हृदयग्राहिरूपेण वर्णितम्। महामारीसमये विद्यालयाः, महाविद्यालयाश्च दीर्घकालं निमीलिताः अभवन्, येन छात्राणां सामान्याध्ययनक्रमः पूर्णतया परिवर्तितः। बालकाः क्रीडाभ्यः, मित्रसङ्गात्, विद्यालयजीवनस्य आनन्दाच्च वियुक्ताः सन्तः गृहेषु एव समयं यापयन्ति स्म। गुरवः अपि दूरसञ्चारमाध्यमेन (online) पाठदानं कृतवन्तः, छात्राश्च गृहे उपविश्य नवीनप्रणाल्या अध्ययनं कृतवन्तः। एवं Work from Home इति नूतनकार्यपद्धतिरपि समाजे प्रचलिता अभवत्। कविः अनेन वर्णनेन दर्शयति यत् विपत्तौ अपि मानवः परिस्थितेः अनुरूपं नूतनमार्गान् स्वीकृत्य जीवनं प्रवर्तयितुं समर्थः भवति।

छात्रान् गृहे निवसतश्चलदूरवाणीद्वारा-
नवीनयुगसम्भवयन्त्रविज्ञान् ।
अस्मिन् विपत्तिसमये प्रियसर्वकार-
निर्देशमाप्य गुरवोऽपि च पाठयन्ति ।।[4]

उपसंहारः

आचार्यसूर्यमणिरथस्य कोरोनाशतके अन्तिमभागे कविः महामारीनन्तरस्य जीवनस्य सकारात्मकं रूपं निरूपयति। दीर्घकालीनगृहवासेन जनाः स्वपरिवारैः सह अधिकं समयं व्यतीतवन्तः, येन पारिवारिकस्नेहः सुदृढः अभवत्। माता-पितरौ बालकानां पालनपोषणे विशेषं योगदानमदत्ताम्, परिवारस्य वास्तविकमहत्त्वं च सर्वैः अनुभूतम्। शिक्षणव्यवस्था, व्यापारः, कार्यप्रणाली च नूतनरूपेण व्यवस्थिताः; छात्राः ऑनलाइन-माध्यमेन अध्ययनं कृतवन्तः, अन्ये जनाः Work from Home पद्धत्याऽपि स्वकर्तव्यं समापितवन्तः। शनैः शनैः परिस्थितिषु सुधारः जातः, जनानां हृदयेषु पुनराशा समजायत।

कविः उपदिशति यत् दुःखं नित्यं न भवति, कालान्तरे सुखस्य पुनरागमनं निश्चितम्। विज्ञानम्, मानवता, परस्परसहयोगः, धैर्यम्, श्रद्धा च महदापदः अपि जयितुं समर्थाः भवन्ति। अतः संयमः, सावधानता, परोपकारभावना च जीवनस्य स्थायी आदर्शाः सन्ति—इत्येषः अस्य काव्यस्य सारभूतः संदेशः।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

१-परोपकारि - आचार्य: सूर्यमणिरथः
२-आधुनिकभारतम्- आचार्य: सूर्यमणिरथः
३-निबन्धशतकम्- आचार्य: सूर्यमणिरथः
४-संस्कृत सुभाषित कोषः-डा.राम प्रकाश शर्मा
५- कोरोनाशतकम्- आचार्य: सूर्यमणिरथः

पाद टिप्पणी

1 कोरोनाशतकम्-श्लोक-९
2 कोरोनाशतकम् श्लोक- २९
3 कोरोनाशतकम् श्लोक-७८
4 कोरोनाशतकम् श्लोक-८९